

Plutarh din Cheroneea (46–cca 125), unul dintre scriitorii și filozofii de seamă din timpul renașterii intelectuale grecești din a doua jumătate a sec. I și prima jumătate a sec. II, a fost magistrat în orașul său natal, diplomat și preot al sanctuarului lui Apollo de la Delphi. A primit cetățenia romană și probabil a fost cooptat la conducerea provinciei Achaia. A călătorit mult în Grecia, Macedonia, Italia, Egipt și Asia Mică, atât pentru misiunile sale diplomatice, cât și pentru a ține cuvântări filozofice. Și-a fundamentat deopotrivă activitatea publică și pe cea de cărturar pe concepția filozofică platonice. Opera lui Plutarh tratează îndeosebi chestiuni morale și religioase, iar principalele sale scrieri păstrate până în zilele noastre – *Viețile paralele ale grecilor și romanilor iluștri* și eseurile, discursurile și notițele grupate sub titlul generic *Moralia* – au marcat puternic cultura europeană modernă. Plutarh i-a influențat, printre alții, pe Erasmus, Machiavelli, Rabelais, Montaigne, Shakespeare, Bacon, Rousseau, Goethe, Schiller, Emerson și Foucault.

Liviu Mihail Iancu, istoric al Antichității și arheolog clasic, studiază războiul în Antichitatea greco-romană, producția metalurgică din vechime și colonizarea greacă a Mării Negre. A participat la cercetări arheologice la Histria, Caraburun și Popești-Argedava, în România, și Labraunda, în Turcia. Doctor al Universității din București, cu o teză publicată parțial sub titlul *Kleitōi epikouroi: Prolegomene metodologice și conceptuale la studiul mercenarilor greci din epoca arhaică* (2021), este autorul a peste 35 de articole și studii științifice și a numeroase recenzii apărute în România, Turcia, Franța, Austria, Belgia, SUA și Armenia.

PLUTARH

VORBELE DE DUH ALE SPARTANILOR

Traducere din greacă veche,
studiu introductiv și note
de Liviu Mihail Iancu

Ilustrații
de Mihail Coșulețu

HUMANITAS

© HUMANITAS, 2024, pentru prezenta ediție

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Vorbele de duh ale spartanilor / Plutarh; trad. din greaca veche,
note și studiu introductiv de Liviu Mihail Iancu;
il. de Mihail Coșulețu. – București: Humanitas, 2024
ISBN 978-973-50-8647-3
I. Iancu, Liviu (trad.; note; pref.)
II. Coșulețu, Mihail (il.)
821.14

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0723 684 194

La prețul de vânzare se adaugă 2%,
reprezentând valoarea timbrului literar.

PLUTARH ȘI APOFTEGMELE LACONIENE:
DE LA SPARTA REALĂ LA CEA IDEALĂ,
DIN VECHIME ȘI PÂNĂ ASTĂZI

SCURT ISTORIC AL SPARTEI

Începuturile cetății clasice a Spartei se pierd în negurile așa-zisei „epoci întunecate“ instaurate după prăbușirea civilizației miceniene, la sfârșitul epocii bronzului, în sec. XII î.HR. Potrivit tradiției, urmașii eroului Heracle, care fuseseră alungați de la Micene, din Argolida, de rivali dinastici, s-au întors în Pelopones, după mai multe generații în care trăiseră exilați în Grecia centrală, în fruntea unor oștiri formate din luptătorii aspri în mijlocul cărora viețuiseră până atunci, dorienii. Aheii fie au fost robiți, fie au fugit în munții Arcadie din centrul Peloponesului, ori încă și mai departe, în Asia Mică și în Cipru, iar în locul vechilor lor comunități s-ar fi ridicat regate noi, conduse de Heraclizi, la Argos, la Sparta și la Messenia. Deși cercetătorii moderni se îndoiesc – și pe bună dreptate – de multe dintre elementele mitice ale tradiției, totuși, până în prezent, nu există o alternativă mai bună decât raționalizarea acestor povestiri consemnate de autori mult mai târziu pentru a explica prăbușirea civilizației miceniene și apariția formațiunilor politice din Pelopones care au evoluat treptat spre cunoscutele cetăți din perioada clasică a civilizației grecești.

Peste tot în Grecia, nu doar în Pelopones, regii au fost alungați mai apoi de regimuri aristocratice, la rândul lor

supuse tot mai mult presiunilor sociale și politice născute din remarcabila expansiune demografică și economică începută în sec. VIII î.HR., dacă nu și mai devreme. În următorii trei sute de ani, lumea greacă cunoaște prefaceri majore. Adeseori trecând prin purgatoriul luptelor dintre facțiunile aristocratice adverse și al tiraniilor instituite de aristocrații cei mai ambițioși și, mai ales, cei mai abili în a-și atrage sprijinul noilor îmbogățiți, treptat comunitățile grecești se constituie în cetăți (gr. *póleis*). Acestea erau state guvernate după legi scrise, prin intermediul unor instituții în general asemănătoare de la stat la stat (adunarea poporului, un consiliu restrâns cu rol executiv, curți de jurați, magistrați cu atribuții politice, militare și economice etc.), ce aveau rolul de a împărți puterea relativ echitabil între toți bărbații adulți care dețineau dreptul să ia parte la această împărțire, uneori mai puțini, în oligarhii, alteori mai mulți, în democrații. Femeile, copiii, sclavii și străinii așezați în mijlocul cetățenilor, cu obligații economice, dar fără drepturi politice, erau excluși de la exercitarea puterii în cetate. Nu de puține ori, cetățile deveneau prea mici pentru aspirațiile crescânde ale unora dintre cetățeni (fie nevoia de pământ a cetățenilor mai săraci, fie dorința unor poziții mai proeminente pentru unii aristocrați ce se simțeau marginalizați, fie interesul pentru noi resurse naturale și câștiguri materiale pentru aceia mai întreprinzători), și atunci tensiunile inerente puteau fi eliberate prin trimiterea peste mări a nemulțumirilor, care fondau colonii, cetăți independente politic de cetatea-mamă, dar totuși încă legate parțial de aceasta, mai cu seamă la nivel religios.

Evoluția Spartei în această perioadă, de la cca 800 până la marile victorii împotriva perșilor din 480 și 479 î.HR.,

este cu totul și cu totul originală. Spartanii nu și-au ostit „foamea de pământ“ prin fondarea de colonii. Sparta a fost metropolă unei singure cetăți, Tarentul, în sudul Italiei, fondat după tradiție în 706 î.HR., având mai apoi o unică altă tentativă colonizatoare, total excepțională, încheiată tragic spre 510 î.HR., care s-a datorat nemulțumirii vlăstarului regal Dorieus, căruia îi fusese preferat la tron fratele său vitreg, Cleomene I. Decât să caute terenuri peste mări, lacedemonienii s-au orientat spre cucerirea vecinilor apuseni din Messenia, în urma a două războaie crude și îndelungate, plasate de tradiție între cca 743 și 724 î.HR., cel dintâi, și în jurul anului 650 î.HR., cel de-al doilea. Messenienii au fost supuși, ca și o parte a mai vechii populații cucerite din Laconia, unei forme arhaice de sclavie colectivă, devenind hiloți. Au fost obligați să muncească pământurile confiscate de spartani, oprindu-și o parte din produse, dar plătindu-le o altă parte stăpânilor, nu dețineau nici un drept politic, erau ținuți sub ascultare printr-o teroare organizată minuțios de stat: în teorie, orice lacedemonian putea ucide după bunul său plac un hilot, periodic erau organizate masacre ale hiloților, în general erau supuși unei vieți de umilință în fața cuceritorilor spartani. Cu un statut social și juridic mult mai favorabil decât cel al hiloților, dar fără a fi totuși cetățeni ai Spartei erau perieci („cei ce locuiesc împrejur“ ori „alături“), implicați atât în agricultură, cât mai ales în meșteșuguri și comerț. Așa se face că, în jurul anului 500 î.HR., circa zece mii de bărbați, cetățeni spartani, controlau un teritoriu imens pentru standardele unui *pólis*, de peste 7.000 km², cu o populație de cel puțin zece ori mai mare, fără a fi nevoiți să muncească pentru împlinirea necesităților lor economice, dar fiind în același

timp urâţi de moarte de o mare parte a celor asupra cărora stăpâneau.

Particularitatea aceasta a Spartei în raport cu alte cetăţi greceşti a determinat în cea mai mare măsură unicitatea organizării sale statale şi a politicii sale externe până spre sfârşitul perioadei clasice. În plan extern, teama de o revoltă victorioasă a hiloţilor, după încrâncenatul al Doilea Război Messenian, i-a obligat pe spartani să împiedice orice alţi locuitori ai Peloponesului să le acorde sprijin, cum se întâmplase de mai multe ori în trecut. Arcadienii în special sunt învinşi într-o serie lungă de lupte, dar nu sunt hilotizaţi, ci, ca şi alţi peloponesieni, sunt obligaţi ori convingşi, cetate cu cetate şi canton cu canton (căci nu toţi trăiau în *póleis*-uri încă), să încheie alianţe asimetrice cu Sparta, fiind chemaţi să o urmeze la război în caz de necesitate. Cu excepţia marilor rivali din Argos pentru hegemonia asupra peninsulei, întregul Pelopones intră astfel în secolul VI î.HR., printr-un mănunchi de alianţe având drept punct comun Sparta, sub dominaţia relativ laxă, dar sigură a spartanilor. Este ceea ce cercetătorii moderni numesc în scrierile lor „Liga Peloponesiacă”, dar care în Antichitate era desemnată, inclusiv juridic, cu sintagma „lacedemonienii şi aliaţii lor”.

Mai departe de Pelopones, spartanii nu au putut şi nici nu au dorit să extindă acest sistem, temându-se de potenţiala revoltă devastatoare a hiloţilor. Deşi în jurul anului 547 î.HR. regele Cresus al Lydiei îi cheamă în ajutor împotriva perşilor, ca fiind cei mai puternici dintre eleni, după cum ne asigură Herodot (spartanii însă nu pornesc la timp pentru a-l salva de înfrângere pe rege), şi cu toate că în a doua jumătate a sec. VI î.HR. au întreprins expediţii în Attica, în Naxos ori în Samos pentru a-i alunga pe tiranii care domneau acolo, aventurile în afara Peloponesului sunt rare, limitate

și abandonate rapid. Tot secolul următor, spartanii se avântă doar cu mare prudență și fără entuziasm dincolo de Istmul Corintic, iar scurta perioadă de hegemonie spartană totală asupra lumii grecești (404–371 î.HR.) dovedește inabilitatea și inapetența lor pentru construcțiile imperiale.

Încă și mai complexe și mai radicale sunt transformările interne ale societății spartane. Dacă în sec. VII și în prima jumătate a sec. VI î.HR. Sparta cochetează cu muzica și cu poezia, găzduind poeți de mare virtuozitate și influență, precum Alcman ori Terpandru, producând de asemenea bunuri artisanale de înaltă măiestrie, precum figurinele de fildeș ori ceramica pictată laconiană, după jumătatea sec. VI î.HR. austeritatea extremă devine normă. Societatea spartană se militarizează profund și totul pare să fie subordonat rapid considerentelor de securitate. Deși încă din vremea lui Herodot, la mijlocul sec. V î.HR., spartanii puneau orânduirea lor unică, foarte strictă, în seama legendarului Licurg, care ar fi legiuitor cu câteva sute de ani în urmă, este mult mai probabil ca atât constituția spartană, cât și riguroasa lor educație – celebra *agogé* – să își fi dobândit forma clasică nu cu foarte mult timp înainte, tocmai pentru a răspunde presiunilor mai sus amintite. Presupusa lor vechime trebuie să fi fost mai mult plâsmuită pentru a legitima măsurile ce au dus la o așa orânduire. Nu este mai puțin adevărat că unele ciudate reminiscențe instituționale din vremuri foarte vechi trebuie să fi ajutat mult în a convinge chiar marea masă a spartanilor, ca să nu mai vorbim de restul grecilor, de venerabila vârstă a legiuirilor lacedemoniene.

Între acestea, la loc de cinste s-a aflat întotdeauna păstrarea regalității, asigurată de cele două familii domnitoare,

NOTĂ ASUPRA TRADUCERII

Popularitatea posteroară a scrierilor morale ale lui Plutarh se întrevide inclusiv în numărul relativ ridicat al codicelor medievale care păstrează textul *Apoftegmelor*, integral sau numai parțial: 36, răspândite în biblioteci variate, de la Vatican, Veneția, Milano și Paris până la Londra, Leyden, Viena și Cracovia, cel mai timpuriu datând din sec. x, dar cele mai multe fiind copiate în secolele XIII–XV.

Pentru realizarea acestei traduceri, prima în limba română, am folosit textul grec stabilit de François Fuhrmann în ediția publicată în colecția Budé, la Belles Lettres (1988), foarte rar completat cu sugestii provenind din ediția îngrijită de Frank Cole Babbitt, publicată în colecția Loeb (1931).

Civilizația greacă antică a contribuit enorm la definirea și dezvoltarea civilizației occidentale moderne în ultimii trei sute de ani. Fără a nega existența unei congruențe reale între multe dintre valorile și conceptele grecilor antici și cele ale propriei noastre civilizații și nici mijloacele și practicile similare celor moderne utilizate de greci în numeroase domenii ale vieții economice, politice și culturale, trebuie totuși subliniat că societatea greacă din vechime nu a fost modernă (și cu atât mai puțin postmodernă), ci premodernă. Structurile ei sociale, cea mai mare parte a activităților economice, sistemul de credințe și practici religioase sunt în mod cert mult mai apropiate de cele ale societăților europene premoderne decât de lumea noastră postmodernă. Consider că pentru a exprima realitățile unei societăți premoderne este potrivit a recurge, atât cât se poate, fără a prejudicia inteligibilitatea, la resurse lingvistice în uz în etapa premodernă a evoluției limbii române. Astfel, am ales să folosesc în general cuvinte cu un iz mai arhaic, acolo unde ele nu au

ieșit total din uz. În această situație din urmă, am folosit variantele neologice, de exemplu, pentru *patris* „patrie“, în loc de „baștină“, ori pentru *nésos* „insulă“, în loc de „ostrov“. Am păstrat de asemenea pe cât posibil topica originală, uneori dificilă, precum și unele repetiții ori inadvertențe din text, atât din aspirația către autenticitate, cât și pentru a reda cât mai fidel caracterul de instrument preliminar de lucru pe care cel mai probabil îl avea această culegere de apoftegme. Am ales de asemenea să urmez textul cât se poate de îndeaproape, de exemplu, chiar și atunci când structurile lingvistice din greaca veche nu au corespondență clară în limba română și ar necesita poate traduceri perifrastice ori alte adăugiri explicative, am încercat să recurg limitat la aceste procedee. Dincolo de virtuțile lor literare și morale, *Apoftegmele* sunt și un prețios izvor istoric, iar pentru a servi ca atare, corelația dintre textul original și traducere trebuie să fie strânsă, chiar cu prețul jertfirii parțiale a plasticității exprimării. Dată fiind impresia generală a conservatorismului și exprimării concise și măsurate la Sparta, replicile și observațiile consemnate de Plutarh în dialectul dorian le-am redat în limba română, pe cât a fost posibil, în registru popular, marcat din loc în loc cu ardelenisme fonetice și lexicale.

Pentru transcrierea majorității numelor proprii grecești am optat pentru folosirea următoarelor convenții: $\eta = e$; $\theta = th$ (pronunțat *t*); $\kappa = c$ (pronunțat în general *c*; $\kappa\epsilon$ și $\kappa\iota$, transliterate pentru uniformitate *ce* și *ci*, trebuie pronunțate *che* și *chi*, conform pronunției originale din limba greacă), $\upsilon = y$ (pronunțat ca *u* francez sau *ü* german); $\phi = ph$ (pronunțat *f*); $\chi = ch$ (pronunțat *h*); $\omega = o$, $\alpha\iota = ai$, $\omicron\iota = oi$, $\omicron\upsilon = ou$ (pronunțat *u*). Am folosit forme românizate doar în cazurile în care sunt consacrate prin tradiție, de exemplu Alexandru, Arhiloh, Atena, Cleomene, Filip, Hecateu, Leonida, Licurg, Terpandru, Xenofon. Convențiile se păstrează și pentru termenii în greacă amintiți în note ori în studiul introductiv, cu o singură excepție: κ este redat în aceste cazuri drept *k*.

Abrevierile folosite în note pentru referirile la autori și opere antice sunt cele incluse în ediția a patra a *Oxford Classical Dictionary* (2012), disponibile inclusiv online: https://oxfordre.com/classics/fileasset/images/ORECLA/OCD_ABBREVIATIONS.pdf.

LIVIU MIHAIL IANCU
Roma, august 2024

APOFTEGMELE LACONIENE

AGASICLES

1

1. Agasicles, regele lacedemonienilor, mirându-se un oarecare de ce, deși era iubitor de ascultat cuvântări, nu îl primește totuși pe învățatul Philophanes, spuse: „Acelora ar trebui să le fiu învățăcel, căroră le sunt și fiu“.

2. Altuia, care îl întrebase cum poate cineva să cârmuiască în siguranță fără de străji, îi zise: „Dacă o face astfel precum își cârmuiește tatăl fiii“.

AGESILAOS CEL MARE

3

1. Agesilaos cel Mare, căzând sorții odată asupra lui să fie simposiarh la un banchet, fiind întrebat de paharnic cât să

- 1 Agasicles, rege eurypontid al Spartei în prima jumătate a sec. VI î.HR.
- 2 Philophanes, un sofist necunoscut din alte surse.
- 3 Agesilaos II, rege eurypontid al Spartei între 399 și 358 î.HR., fără îndoială cel mai important monarh spartan din sec. IV î.HR. și unul dintre cei mai proeminenți lideri politici și militari ai Spartei din întreaga sa istorie. A condus Sparta atât la vârful hegemoniei sale

servească fiecăruia, spuse: „Dacă mult vin e pregătit, fiecăruia cât cere; dacă e puțin, dă parte egală tuturor“.

2. Îndurând fără crâcnire un oarecare răufăcător caznele la care fusese supus, zise: „Ce mai netrebnic și acest om, întru lucruri ticăloase și rușinoase să își pună dârzenia și tăria!“

3. Lăudând un oarecare pe un orator pentru puterea sa de a spune vorbe mari chiar și despre lucruri mici, zise: „Dar defel nu-i bun ciubotarul care pune picioarelor mici sandale mari“.

4. Când un oarecare îi spuse odată „Ai încuviințat“, și apoi de mai multe ori îi zise același lucru, el îi spuse: „Da, desigur, de este drept, dar de nu este, atunci doar am zis, dar nu am încuviințat“. Când acela urmă apoi: „Dar trebuie ca regii să se țină până la capăt de ce au încuviințat

asupra Eladei, obținând strălucite victorii împotriva satrapilor persani din Asia Mică (396–394 î.HR.) și a cetăților grecești ce contestau dominația lacedemoniană (Coroneia, 394 î.HR.), cât și în lupta ei pentru supraviețuire după dezastruoasa înfrângere suferită în fața tebanilor la Leuctra (371 î.HR.). Majoritatea apoftegmelor prezintă într-o formă mai puțin detaliată conținut inclus de Plutarh în biografia lui Agesilaos din *Viețile paralele*.

- 4 Simposiarh, rol asumat de unul dintre participanții la un banchet (*sympósion*) ce presupunea îndeplinirea unor sarcini precum stabilirea concentrației amestecului de vin și apă consumat în funcție de subiectele discutate în timpul petrecerii, astfel încât aceasta să se desfășoare în cele mai bune condiții.
- 5 Paharnic, în original *oinochóos*, „vărsător de vin“, de obicei un sclav însărcinat cu turnarea vinului din vasul în care fusese amestecat cu apă (*kráter*) în cupele folosite de participanții la banchet.

prin clătinarea capului“, el spuse: „Nu mai mult decât trebuie ca aceia ce se înfățișează regilor să ceară și să spună ce e drept, întrezărind ce este potrivit și demn pentru regi“.

5. Atunci când auzea pe unii ponegrind ori laudând, gândea că nu e mai puțin trebuincios să cerceteze firea celor ce vorbeau decât firea celor despre care se vorbea.

6. Fiind el copil încă, la praznicul gimnopediilor, maimarele dansului îl așeză într-un loc neînsemnat, iar el se supuse, chiar dacă deja fusese orânduît să devină rege, și spuse: „Bine, voi arăta că nu locurile aduc cinstire oamenilor, ci oamenii locurilor“.

7. Povățuindu-l pe el un oarecare doctor să urmeze o îngrijire peste măsură de trudnică, și nu lesnicioasă, spuse: „Pe toți zeii, nu e scris nicăieri nici să trăiesc cu orice preț, nici să mă învoiesc la orice“.

8. Găsindu-se odată la altarul zeiței cu Casa de Aramă pentru a aduce o jertfă, îl mușcă un purice, dar el, fără să se clintească, îl prinse și în văzul tuturor îl ucise, spunând:

6 Serbare celebrată la Sparta anual, în luna iulie, vreme de trei zile, în cinstea zeului Apollo, în care tinerii spartani, împărțiți pe grupe de vârstă, executau dezbrăcați dansuri războinice și intonau cântece rituale. Gimnopediile erau o sărbătoare celebrată exclusiv la Sparta, fiind comemorate cu această ocazie victoriile în război ale spartanilor.

7 În original *Chalkiôikos*, ipostaza sub care era venerată la Sparta zeița Atena, într-un templu foarte respectat și foarte vechi, construit pe acropola cetății, decorat cu numeroase plăci de bronz pe care erau reprezentate scene mitologice. Aceeași divinitate mai era cunoscută și ca Atena *Poliouchos*, „protectoarea cetății“.

„Pe toți zeii, plăcut este să omori stricătorul de țară, fie și în fața altarului“.

9. Altă dată, văzând un șoarece tras afară dintr-o firidă și prins de un copilandru și cum șoarecele, după ce se întoarse, mușcă mâna ce îl strângea și fugi, arătându-le aceasta celor de față, spuse: „Când și cea mai mărunță viețuitoare se apără în așa chip de asupritori, ia socotiți ce se cade să facă oamenii!“

10. Doritor să pornească războiul împotriva perșilor pentru a-i elibera pe grecii din Asia, cercetă oracolul lui

- 8 Joc de cuvinte intraductibil, cuvântul *epiboulos* cu care Agesilaos se referă în original la puricele ce îl mușcase aplicându-se atât comploțiștilor, stricători de țară, cât și sălbăticiunilor dăunătoare, stricătoare de țărini și holde. Vorba de duh a lui Agesilaos pare să se refere la ideea că uneltitorii și trădătorii de țară nu ar fi trebuit să găsească îndurare nici măcar dacă deveneau rugători la altarele zeilor, după obiceiul antic, căutând protecția divină și a unei comunități ori a unui rege în fața primejdiei de a fi uciși. La Sparta, principalul altar spre care se îndreptau rugătorii era tocmai cel al Atenei *Chalkiōikos*.
- 9 Zicere atribuită și lui Brasidas, într-o formă ușor modificată.
- 10 Ca urmare a ajutorului persan primit de Sparta în ultimul deceniu al Războiului Peloponesiac (431–404 î.HR.) pentru a învinge Atena, cetățile grecești din Asia Mică supuse anterior atenienilor, prin Liga de la Delos, ar fi trebuit să revină sub stăpânirea Imperiului Persan, ca între 546 și 479 î.HR. Imediat după încheierea războiului, spartanii și grecii din Asia Mică l-au susținut pe satrapul local, Cyrus cel Tânăr, în războiul dinastic pentru tronul Persiei, împotriva fratelui său mai mare, Artaxerxes II, încheiat însă cu moartea celui dintâi în bătălia de la Cunaxa, de pe râul Eufrat, din 401 î.HR. Astfel, în pofida înțelegerilor încheiate cu perșii în 412 și 411 î.HR., spartanii s-au găsit în război cu aceștia, asumându-și cauza libertății grecilor din Asia Mică,

CUPRINS

STUDIU INTRODUCŢIV

5

NOTĂ ASUPRA TRADUCERII

25

APOFTEGMELE LACONIENE

27

VECHILE OBICEIURI
ALE LACEDEMONIENILOR

169

APOFTEGMELE
FEMEILOR SPARTANE

185

ACEASTĂ EDIȚIE A FOST ÎNGRIJITĂ ÎN REDACȚIA HUMANITAS. MACHETA A FOST CONCEPUTĂ DE RADU GÂRMACEA ȘI REALIZATĂ DE MANUELA MANIȚA ȘI IULIANA CONSTANTINESCU, IAR ILUSTRAȚIILE AU FOST DESENATE ÎN CĂRBUNE DE MIHAIL COȘULEȚU. A FOST DATĂ LA TIPAR DE MANUELA MĂXINEANU ȘI VIOREL VOINOVEANU ȘI A FOST IMPRIMATĂ LA BOOKART PRINTING ÎN NOIEMBRIE 2024, CÂND S-A ÎNTOCMIT ȘI ACEST COLOFON.